

D.Ed., B.Ed., M.Ed., M. Phil., M.A. (Education),
विद्यापीठ संशोधन केंद्रे, विविध शिक्षा संशोधनाधी, नेट-सेट व
अन्य स्पर्धा परीक्षांकरिता उपयुक्त पुस्तक

उदयोन्मुरव भारतीय समाजातील शिक्षण

डॉ. शशी खंजारी

विभाग प्रमुख
पदव्युत्तर शिक्षण विभाग
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

डॉ. वसुधा देव

अधिव्याख्याता
शासकिय अध्यापक महाविद्यालय,
अकोल

 विशा बुक्स
VISHA BOOKS
NAGPUR

■ उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण
डॉ. शशी वंजारी
डॉ. वसुधा देव

■ Udyonmukh Bhartiya
Samajatil Shikshan
- Dr. Shashi Wanjari
- Dr. Vasudha Deo

■ © विनोद देव

■ प्रकाशक :
विनोद लोकरे
विस्वा बुक्स
'स्वागत' 55, डागा ले आऊट,
उत्तर अंबाझरी मार्ग,
नागपूर-440 033
मो. 9823287273

■ ISBN : 978-81-906172-1-5

■ प्रथम आवृत्ती : 16 जुलै 2008, गुरुपौर्णिमा

■ मुद्रक :
रेणुका प्रिंटर्स, नागपूर.

■ अक्षर जुळवणी
अल्फाबेट प्रिंटर्स
गिरीपेठ, नागपूर

अर्पणपत्रिका

अखंड संस्कारामृत पाचून जीवन समृद्ध करणारे, जीवनाची चिरंतनता
व निरन्तरता ह्यांचे संस्कार करणाऱ्या आमच्या आईवडीलांच्या

- तसेच -

आपल्या वाणीतून शिक्षणामृत देऊन अनेक विद्यार्थ्यांना तृप्त करणारे
प्राचार्य राम दिक्षीत यांच्या चरणी समर्पित

मनोगत

ह्या सुष्टीच्या मुळाशी असणाऱ्या चिरंतन तत्वाला आमचे अभिवादन. 'उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण' हे पुस्तक विद्यार्थी देवतेला समर्पित करतांना आम्हाला अतिशय आनंद होत आहे. गेली अनेक वर्षे हे शिक्षण क्षेत्रात अध्यापन सेवा करित असतांना हे प्रस्तुत पुस्तक निर्मितीची प्रेरणा खरे तर आमच्या विद्यार्थी देवतेनीच दिली. हा विषय शिकवित असतांना विद्यार्थ्यांना अध्ययनात येणाऱ्या अनेक अडचणी लक्षात आल्या व त्यानुसार विषयाची अंतर्गत मुद्यांची बांधणी करण्यात आली आहे. तसेच विद्यपीठ अनुदान आयोगाच्या मार्गदर्शक तत्वाचाही अवलंब करण्यात आला आहे. भारतीय जीवनाचा गाभा असणारे आध्यात्मिक हे सत्य व धार्मिक, आध्यात्मिक, तांत्रिक दृष्टीने महासत्ता होण्याचे स्वप्न ह्या दोहोचा समन्वय आपणास ह्या पुस्तकात निश्चितपणे सापडेल व ह्या विषयाच्या अध्ययन व अध्यापनाचा पाया घडविण्यात व मजबुत करण्यास पुस्तकाचा निश्चित हातभार लागेल असा आम्हाला विश्वास वाटतो.

प्रस्तुत ग्रंथ निर्मितीत आम्हास अनेकांचे सहकार्य, मार्गदर्शन, प्रेरणा लाभल्या त्या सर्वांच्या प्रति आम्ही ऋण व्यक्त करतो. ह्या पुस्तकाच्या प्रकाशनाची सर्वतोपरी जबाबदारी विसा बुक्सचे श्री विनोद लोकरे यांनी स्विकारली. ज्या निःस्वार्थ भावनेने त्यांनी हा प्रकल्प हाती घेतला त्यांची मनापासून दाद द्यावी लागेल. आम्ही त्यांच्या प्रति ऋणी आहोत तद्वतच आमचे कुटुंबीय सदस्य, सहकारी, मित्र मैत्रिणी, मार्गदर्शक सर्वांच्या प्रति ऋण निर्देश करणे हे आमचे कर्तव्य आहे.

प्रस्तुत पुस्तक हे "शैक्षणिक तत्वज्ञान व समाजशास्त्राच्या" अध्यासकांना तसेच ज्यांनी ज्यांनी शिक्षणावर प्रेम केले. त्यांना उपयुक्त ठरेल असा आम्हास विश्वास वाटतो.

पुस्तकात जे जे आपणास आनंददायी वाटेल ते ते सर्व आपणच आम्हास दिले आहे व ज्या वृटी असतील त्या फक्त आमच्याच आहे अशी प्रांबल कबुली आम्ही देत आहोत.

आपणा सर्वांचे सहकार्य, आशिर्वाद व प्रेरणा अशाच सतत पाठीशी राहिल्यास लेखनप्रवास हा अधिक समृद्ध होईल.

धन्यवाद !

डॉ. शशी कंबारी
'नक्षत्र' एल-३०,
यशवंत नगर,
नागपूर.

डॉ. वसुध्वा देव
५- पवनसूत
तापडीया नगर,
अकोला.

'promising' an ambitious output, but also for delivering on the promise.

Both Dr. Shashi Wanjari and Dr. Vasudha Deo are competent, committed, and diligent education professionals. This is reflected in their effort to present a vision of India that is derived from her glorious past, values and traditions that have stood the test of time, recent achievements even in science and technology, and continuing struggle to synthesize modern (often Western) and indigenous perspectives as we endeavour to become a world class society in our own image.

I hope and wish that students of education will find this book useful as they prepare themselves for a professional career while teacher educators and others interested in the education of educators would like to add it to their own collection of professional literature.

Pune
29th Nov. 2007

Padmakar M. Sapre
Professor Emeritus
New York University

FOREWORD

Education is essentially a contextual activity. Meaningful teaching and learning derive their relevance from the context in which they take place. The context of Education is comprised of the philosophical (ideological), social, cultural, and religious ethos of each community. A curriculum is considered valid when objectives, content and methods are integrated with the values, belief systems, and aspirations of those for whom it is designed. Even when national curricula are developed, they are intended to serve as guidelines rather than as prescriptions. Appropriate modifications are considered not only necessary but also desirable so as to enhance the power and relevance of the guidelines.

This, briefly, is the rationale for including Foundation courses in teacher education curricula. Philosophical, Social, and Psychological Foundations are the most widely prescribed courses. While Psychological Foundations are central to teaching and learning - the heart of the matter in Education - and are therefore amplified in methods courses, philosophical and Social Foundations provide an understanding of the overall context with which teaching and learning must be compatible.

The title of this book is not only somewhat nontraditional but also more comprehensive. It effectively combines philosophical and social foundations and also provides an insight into the meaning, nature, purpose, and goals of education as they have evolved over the years in India. The title "Education in Emerging Indian Society" is indicative of a far more ambitious project than is the case with typical textbooks on philosophical and social foundations. The authors deserve commendation for not only

उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण

अनुक्रमणिका

विभाग अ तात्त्विक अधिष्ठान

पृष्ठ क्र.

१. शिक्षण

१-४७

१.१ शिक्षणाचा अर्थ : अ. शिक्षणाचा सर्वसामान्य अर्थ, ब. शिक्षणाचा व्यापक अर्थ, १.२ शिक्षणाचे स्वरूप, १.३ शिक्षणाची कार्ये : अ. व्यक्तिगत जीवनात शिक्षणाची कार्ये, ब. राष्ट्रीय जीवनात शिक्षणाची कार्ये, १.४ शिक्षणाची ध्येय : अ. प्राचीनकालीन ध्येय, ब. मध्ययुगीन काळातील ध्येय, क. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ध्येय, ड. स्वातंत्र्योत्तर काळातील ध्येय, ई. सर्वकालीक ध्येय, १.५ भारतीय संविधान व शिक्षणाची ध्येय, १.६ शिक्षणाची व्यक्तीनिष्ठ व समाजनिष्ठ ध्येय, १.७ जागतिक स्तरावरील शिक्षणाची ध्येय

२. शिक्षण आणि तत्वज्ञान

४८-६६

२.१ तत्वज्ञान म्हणजे काय ? २.२ तत्वज्ञान व इतर शास्त्र ह्यातील फरक, २.३ तत्वज्ञानाच्या परिभाषा, २.४ तत्वज्ञानाची व्याप्ती, २.५ तत्वज्ञानातील प्रमुख पंथ, २.६ शिक्षण व तत्वज्ञान ह्यातील सहसंबंध : अ. प्रत्येक तत्वज्ञ हा शिक्षणतज्ञ असतो, ब. ध्येय अभ्यासक्रम शिक्षण प्रक्रिया व तत्वज्ञान, क. तत्वज्ञानाच्या विविध उपशाखा, शिक्षण व तत्वज्ञान, २.७ शैक्षणिक तत्वज्ञानाचे स्वरूप व कार्य, २.८ मानवाला तत्वज्ञानाची आवश्यकता, २.९ शिक्षकाला तत्वज्ञानाची आवश्यकता

३. आदर्शवाद - प्लेटो, सॅक्रिटीस अद्वैतवाद

६७-११८

३.१ प्रास्ताविक, ३.२ आदर्शवादाची उत्पत्ती, ३.३ आदर्शवादाची तात्त्विक भूमिका, ३.४ आदर्शवाद व शिक्षणाचा परिभाषा, ३.५ शिक्षणाची ध्येय, ३.६ अभ्यासक्रम, ३.७ अध्ययन व अध्यापन पद्धती, ३.८ शिक्षक, ३.९ विद्यार्थी, ३.१० शिक्षक विद्यार्थी सहसंबंध, ३.११ शिस्त स्वातंत्र्य संकल्पना, ३.१२ आदर्शवादाचे योगदान, ३.२ - प्लेटो, ३.२.१ प्रास्ताविक, ३.२.२ प्लेटोचे तत्वज्ञान, ३.२.२ प्लेटो व शिक्षण, ३.२.३ शिक्षणाच्या परिभाषा, ३.२.४ शिक्षणाची ध्येय, ३.२.५ अभ्यासक्रम, ३.२.६ स्त्रीशिक्षण, ३.२.७ शिक्षण पद्धती, ३.२.८ शिक्षक, ३.२.९ शिस्त, ३.२.१० आधुनिक शिक्षण पद्धतीत योगदान, ३.३ सॅक्रिटीस, ३.३.१ व्यक्तिमत्व, ३.३.२ सॅक्रिटीसचे तत्वज्ञान, ३.३.३ सॅक्रिटीस व शिक्षणाची ध्येय, ३.३.४ शिक्षण पद्धती, ३.३.५ सॅक्रिटीसचे योगदान, ३.४ अद्वैतवाद, ३.४.१ प्रास्ताविक, ३.४.२ अद्वैतवादातील तत्व, ३.४.३ अद्वैतवाद व शिक्षणाची ध्येय, ३.४.४ अद्वैतवाद व

अध्ययन अध्यापन पद्धती, ३.४.५ अभ्यासक्रम, ३.४.६ अद्वैतवाद व गुरुशिष्य, ३.४.७ शिस्त व स्वातंत्र्य, ३.४.८ योगदान ३.४.९ आदर्शवाद प्लेटो सॅक्रेटीस अद्वैतवाद तुलनात्मक दृष्टिकोन

४. निसर्गवाद, रूसो, गुरुदेव रविंद्रनाथ टागोर

११९-१६४

४.१ निसर्गवाद, ४.१.१ प्रास्ताविक, ४.१.२ निसर्गवादाची तात्त्विक भूमिका, ४.१.३ निसर्गवादाचे प्रकार, ४.१.४ निसर्गवाद शिक्षणाची ध्येय, ४.१.५ निसर्गवाद आणि अभ्यासक्रम, ४.१.६ निसर्गवाद व अध्ययन अध्यापन पद्धती, ४.१.७ निसर्गवाद गुरुशिष्य संबंध, ४.१.८ शिस्त व स्वातंत्र्य, ४.१.९ निसर्गवादाचे योगदान, ४.२ रूसो, ४.२.१ प्रास्ताविक, ४.२.२ तात्त्विक सिद्धांत, ४.२.३ रूसो व शिक्षण, ४.२.४ शिक्षणाची ध्येय, ४.२.५ शिक्षण योजना, ४.२.६ अभ्यासक्रम, ४.२.७ स्त्रीशिक्षण, ४.२.७ अध्ययन व अध्यापन पद्धती, ४.२.८ शिस्त आणि स्वातंत्र्य, ४.२.९ रूसो आणि शिक्षक, ४.२.१० रूसोचे योगदान, ४.३ गुरुदेव रविंद्रनाथ टागोर, ४.३.१ प्रास्ताविक व जीवनपरिचय, ४.३.२ तात्त्विक विचारसरणी, ४.३.३ शैक्षणिक तत्व, ४.३.४ शिक्षणाचे उद्देश्य, ४.३.५ अभ्यासक्रम, ४.३.६ अध्ययन व अध्यापन पद्धती, ४.३.७ शिक्षक, ४.३.८ विद्यार्थी, ४.३.९ शिस्त आणि स्वातंत्र्य, ४.३.१० स्त्री शिक्षण, ग्रामीण शिक्षण, सर्वसामान्यांचे शिक्षण, धार्मिक शिक्षण, ४.३.११ आंतरराष्ट्रीय शिक्षण, ४.३.१२ शैक्षणिक प्रयोग : अ. शांतिनिकेतन व. विश्वभारती क. श्रीनिकेतन, ४.३.१३ प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण, ४.३.१४ रविंद्रनाथांचे योगदान ४.३.१५ निसर्गवाद रूसो टागोर तुलनात्मक दृष्टिकोन

५. वास्तववाद, ऑरिस्टॉटल, जैनवाद

१६५-१९३

५.१ वास्तववाद :- ५.१.१ प्रास्ताविक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, ५.१.२ वास्तववाद व तात्त्विक विचारसरणी, ५.१.३ वास्तववादाची विविध क्रमे : अ. मानवतावादी वास्तववाद, ब. समाजनिष्ठ वास्तववाद, क. इंद्रियनिष्ठ वास्तववाद, ५.१.४ वास्तवाद व शिक्षण, ५.१.५ वास्तवाद व शिक्षणाची ध्येय, ५.१.६ वास्तवाद व अभ्यासक्रम, ५.१.७ वास्तवाद व अध्ययन अध्यापन पद्धती, ५.१.८ वास्तवाद व शिक्षकाचे स्थान, ५.१.९ वास्तवाद व शिस्त, ५.१.१० वास्तवादाचे योगदान, ५.२ ऑरिस्टॉटल :- ५.२.१ प्रास्ताविक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, ५.२.२ ऑरिस्टॉटल व तात्त्विक भूमिका, ५.२.३ ऑरिस्टॉटल व शिक्षण, ५.२.४ शिक्षणाची ध्येय, ५.२.५ अभ्यासक्रम, ५.२.६ अध्ययन अध्यापन पद्धती, ५.२.७ शिस्त व स्वातंत्र्य, ५.२.८ गुरुशिष्य, ५.२.९ आदर्श राज्य, ५.२.१० शैक्षणिक योगदान, ५.३ जैनवाद, ५.३.१ प्रास्ताविक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, ५.३.२ दृष्टीकोपात जैन तत्वज्ञान, ५.३.३ जैन तत्वज्ञान व शिक्षणाची ध्येय, ५.३.४ जैन तत्वज्ञान व अभ्यासक्रम, ५.३.५ जैन तत्वज्ञान व अध्ययन अध्यापन पद्धती, ५.३.६ जैन तत्वज्ञान व गुरुशिष्य संकल्पना, ५.३.७ जैन तत्वज्ञान शिस्त व स्वातंत्र्य, ५.३.८ जैन तत्वज्ञानाचे शैक्षणिक योगदान

६. मानवतावाद व बौद्ध तत्त्वज्ञान

१९४-२०६

६.१ मानवतावाद, ६.१.१ प्रास्ताविक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, ६.१.२ मानवतावादाचा अर्थ, ६.१.३ मानवतावादाची तत्त्वे, ६.१.४ मानवतावाद व शिक्षणाची ध्येय, ६.१.५ मानवतावाद व अभ्यासक्रम, ६.१.६ मानवतावाद, अध्ययन अध्यापन पद्धती, ६.१.७ मानवतावाद व शिक्षक, ६.१.८ शिस्त स्वातंत्र्य, ६.१.९ वैज्ञानिक मानवतावाद, ६.१.१० शैक्षणिक योगदान, ६.२ बौद्धतत्त्वज्ञान, ६.२.१ प्रास्ताविक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, ६.२.२ बौद्ध धर्मातील तात्विक विचारधारा, ६.२.३ बौद्धतत्त्वज्ञान व शिक्षणाची ध्येय, ६.२.४ बौद्धतत्त्वज्ञान व अभ्यासक्रम, अ. प्राथमिक स्तर ब. उच्चशिक्षण, क. व्यवसाय शिक्षण ड. स्त्रीशिक्षण, ६.२.५ बौद्ध तत्त्वज्ञान व अध्ययन अध्यापन पद्धती, ६.२.६ विद्यार्थ्यांचे कर्तव्य, ६.२.७ गुरूंचे कर्तव्य, ६.२.८ शिस्त स्वातंत्र्य, ६.२.९ आधुनिक शिक्षणात योगदान, ६.२.१० मानवतावाद व बौद्ध तत्त्वज्ञान यांचा तुलनात्मक अभ्यास.

७. कार्यवाद

२०७-२२८

७.१ कार्यवाद, ७.१.१ प्रास्ताविक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, ७.१.२ कार्यवाद व तात्विक सिद्धांत, ७.१.३ कार्यवाद व शिक्षण, ७.१.४ शिक्षणाच्या परिभाषा, ७.१.५ शिक्षणाची ध्येय, ७.१.६ कार्यवाद व अभ्यासक्रम, ७.१.७ कार्यवाद व अध्ययन व अध्यापन पद्धती, ७.१.८ कार्यवाद व शिक्षक, ७.१.९ कार्यवाद व शिस्त स्वातंत्र्य, ७.१.१० कार्यवादाचे योगदान, ७.२ जॉन ड्युई, ७.२.१ प्रास्ताविक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, ७.२.२ जॉन ड्युई व तात्विक विचारधारा, ७.२.३ जॉन ड्युई व साधनवादी दृष्टीकोन व प्रायोगिक दृष्टीकोन, ७.२.४ शैक्षणिक विचारधारा, ७.२.५ शिक्षणाची परिभाषा व निष्कर्ष, ७.२.६ शिक्षणाची ध्येय, ७.२.७ अभ्यासक्रम, ७.२.८ अध्ययन व अध्यापन पद्धती, ७.२.८ शिक्षक व विद्यार्थी, ७.२.९ शिस्त संकल्पना, ७.२.१० शाळा, ७.२.११ आधुनिक शिक्षणात योगदान, ७.२.१२ कार्यवाद व जॉन ड्युई यांचा तुलनात्मक अभ्यास

८. बालककेंद्री शिक्षण व गिजुभाई बंधेका

२२९-२४६

८.१ बालककेंद्री शिक्षण, ८.१.१ प्रास्ताविक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, ८.१.२ तत्त्वज्ञानाच्या विविध उपशाखा व बालककेंद्री शिक्षण, ८.१.३ बालकाच्या विविध अवस्था व शिक्षणाची स्वरूप व ध्येय, ८.१.४ बालककेंद्री अध्ययन अध्यापन पद्धती, ८.१.५ बालककेंद्री शिक्षण व शिक्षक, ८.२ गिजुभाई बंधेका, ८.२.१ प्रास्ताविक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, ८.२.२ शिक्षक प्रशिक्षक संकल्पना, ८.२.३ गिजुभाई व बालशिक्षण

९. शैक्षणिक विचारवंतांचे शिक्षणातील योगदान

२४७-२९६

९.१ महात्मा गांधी (मुनीयादी शिक्षण योजना), ९.२ स्वामी विवेकानंद (माणूस घडविणारे शिक्षण), ९.३ योगी अरविंद (एकात्मिक शिक्षण योजना), ९.४ फ्रेडरिक फोबेल

(किंडर गार्टन), १.५ मेरिया मॉण्टेसरी (Didactic Appartus), १.६ पेस्टॉलॉजी, १.७ बर्टॉड रसेल, १.८ राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

विभाग ब

समाजशास्त्रीय अधिडान

१. भारतीय संविधान व शिक्षण २९७-२९९
१.१ प्रास्ताविक, १.२ भारतीय संविधानातील शिक्षणाबाबत विविध तरतुदी : अ. समानता व. सामाजिक न्याय क. घर्मीनिरपेक्षता
२. लोकशाही आणि शिक्षण ३००-३०५
२.१ प्रास्ताविक, २.२ लोकशाहीचा अर्थ, २.३ लोकशाहीची आधारभूत सिद्धांत किंवा आदर्श, २.४ लोकशाही शिक्षणाची ध्येय
३. समाजवाद आणि शिक्षण ३०६-३१५
३.१ प्रास्ताविक, ३.२ राज्यसत्ता उदयाबाबत समाजवादी सिद्धांत, ३.३ समाजवादी शिक्षणाची ध्येय, ३.४ समाजवाद आणि भारत, ३.५ भारतीय संविधान व समाजवाद, ३.६ लोकशाही समाजवाद व शिक्षण, ३.७ विविध आयोग व शिक्षणाची ध्येय, ३.८ भारतीय समाजवादाची यशस्वीता
४. राष्ट्रीय एकात्मता आणि शिक्षण ३१६-३२९
४.१ राष्ट्र म्हणजे काय ? ४.२ राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे काय ? ४.३ राष्ट्रीय एकात्मतेत काद्या आणणारे घटक, ४.४ राष्ट्रीय एकात्मता आणि शिक्षण, ४.५ राष्ट्रीय एकात्मता व विविध प्रयत्न, ४.६ राष्ट्रीय एकात्मता कशी साध्य होईल, ४.७ राष्ट्रीय एकात्मता व शिक्षक, ४.८ भावनिक एकात्मता अर्थ आणि स्वरूप, ४.९ भावनिक एकात्मता व शिक्षण
५. शैक्षणिक नियोजन ३३०-३३७
५.१ प्रास्ताविक, ५.२ शैक्षणिक नियोजनाची गरज व महत्त्व, ५.३ शैक्षणिक नियोजनाच्या पायऱ्या, ५.४ भारत व शैक्षणिक नियोजन, ५.५ विविध पंचवार्षिक योजना व शिक्षण
६. शिक्षण व समाजशास्त्र ३३८-३४९
६.१ समाज म्हणजे काय ? ६.२ समाजशास्त्र म्हणजे काय ? ६.३ व्यक्ती व समाजसंबंधाची पार्श्वभूमी, ६.४ समाजशास्त्राच्या परिभाषा, ६.५ शिक्षण व समाजशास्त्र, ६.६ शैक्षणिक समाजशास्त्र, ६.७ समाजशास्त्राची व्याप्ती, ६.८ शैक्षणिक समाजशास्त्र व शिक्षणाची ध्येये, ६.९ समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून शिक्षणाची कार्ये, ६.१० शैक्षणिक

समाजशास्त्र व अभ्यासक्रम, ६.११ शैक्षणिक समाजशास्त्र व अध्ययन अध्यापन पद्धती, ६.१२
शै. स. शिक्षक

७. उदार व उपयुक्ततावादी शिक्षण

३५०-३५६

७.१ प्रास्ताविक, ७.२ भारतातील उदार शिक्षण, ७.३ उदार शिक्षणाची वैशिष्ट्ये,
७.४ उपयुक्ततावादी शिक्षण, ७.५ उपयुक्ततावादी शिक्षणाची वैशिष्ट्ये, ७.६ उदारशिक्षण व
उपयुक्ततावादी शिक्षण - समन्वयात्मक भूमिका

८. आर्थिक विकास आणि शिक्षण

३५७-३५९

८.१ प्रास्ताविक, ८.२ शिक्षणाचे आर्थिक पैलू, ८.३ शिक्षण व आर्थिक विकास
परस्पर सहसंबंध, ८.४ भारत आर्थिक विकास व शिक्षण

९. समाज परिवर्तन आणि शिक्षण

३६०-३६८

९.१ प्रास्ताविक व परिभाषा, ९.२ समाजपरिवर्तनाचे प्रकार, ९.३ सामाजिक
परिवर्तनाची वैशिष्ट्ये, ९.४ समाजपरिवर्तनाचे घटक, ९.५ भारतीय घटना व समाजपरिवर्तन,
९.६ शिक्षण व समाजपरिवर्तन, ९.७ समाजपरिवर्तन व शिक्षणाची ध्येय, ९.८ समाजपरिवर्तन
अभ्यासक्रम अध्ययन व अध्यापन पद्धती, ९.९ समाजपरिवर्तन व शिक्षक, ९.१०
समाजपरिवर्तनाचा शिक्षणावर परिणाम

१०. शिक्षण व मानवसंसाधन विकास

३६९-३८३

१०.१ प्रास्ताविक, १०.२ मानव संसाधन विकास काही परिभाषा, १०.३ मानवसंसाधन
विकासाचे हेतू, १०.४ मानव संसाधन विकासासाठी शिक्षण, १०.५ शिक्षणाचे विविध स्तर व
मानवसंसाधन विकास, ११. शिक्षण - समाजकल्याण व राष्ट्रकल्याण, ११.१ प्रास्ताविक,
११.२ समाजकल्याणासाठी शिक्षण, ११.३ समाजकल्याण व शिक्षणाची ध्येय, ११.४
समाजकल्याण शिक्षण व विविध आयोग, ११.५ राष्ट्रकल्याणासाठी शिक्षण

११. संस्कृती आणि शिक्षण

३८४-३९८

११.१ प्रास्ताविक, ११.२ संस्कृती व विविध परिभाषा, ११.३ संस्कृतीचे घटक,
११.४ सांस्कृतिक भिन्नता निर्माण करणारे घटक, ११.५ शिक्षण आणि संस्कृती सहसंबंध,
११.६ कुटुंब संस्कृती व शिक्षण, ११.७ औपचारिक शिक्षण व संस्कृती, ११.८ संस्कृती
ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, ११.९ संस्कृती व विविध आयोग, ११.१० संस्कृती व शिक्षणाची
कार्य, ११.११ संस्कृती व शिक्षणाची रचना ध्येय, ११.१२ संस्कृती व अभ्यासक्रम, ११.१३
संस्कृती व शिक्षणपद्धती, ११.१४ संस्कृती व शिक्षक

१३. उदयोन्मुख भारतीय समाज व शिक्षण

३९९-४१५

१३.१ प्रास्ताविक, १३.२ भारतीय समाजाचा इतिहास, १३.३ उदयोन्मुख भारतीय समाजाची वैशिष्ट्ये, १३.४ उदयोन्मुख भारतीय समाजाची संकल्पना, १३.५ उदयोन्मुख भारतीय समाजाचे स्वरूप, १३.६ उदयोन्मुख भारतीय समाज व शिक्षण, १३.७ उदयोन्मुख भारतीय समाज व शिक्षक

संदर्भसूची मराठी

४१६

संदर्भसूची इंग्रजी

४१७

संदर्भसूची हिंदी

४१८

